

Polskie Państwo Podziemne na Rzeszowszczyźnie – stan badań i postulaty badawcze

Przez cały okres drugiej wojny światowej na Rzeszowszczyźnie¹, pod okupacją niemiecką i radziecką, funkcjonowały organy Polskiego Państwa Podziemnego (27 września 1939 r.–1 lipca 1945 r.)². Jego działalności na tym terenie nie poświęcono jak dotąd żadnej monografii. Złożyło się na to kilka przyczyn. Najpoważniejszą były trudności w podejmowaniu tego typu badań w kraju po 1944 r., a choć były prowadzone od końca lat czterdziestych przez środowiska emigracyjne, to pierwsze prace dotyczące Polskiego Państwa Podziemnego ukazały się w kraju dopiero w drugiej połowie 1956 r. W latach sześćdziesiątych badania nad konspiracją na Rzeszowszczyźnie w czasie drugiej wojny światowej koncentrowały się głównie na działalności organizacji lewicowych: Polskiej Partii Robotniczej i jej ramienia zbrojnego – Gwardii Ludowej, a następnie Armii Ludowej³. W tym okresie rozpoczęto także studia nad ruchem ludowym w czasie okupacji⁴, które kontynuowano w latach następnych. Ich efektem są opracowania dotyczące Batalionów Chłopskich, w tym ogólnie historii tej organizacji⁵ oraz dziejów BCh na Rzeszowszczyźnie autorstwa Weroniki Wilbik-Jagusztynowej⁶

¹ Rzeszowszczyzna to termin umowny oznaczający tereny obecnego województwa podkarpackiego.

² Przyjętą cezurę czasową wyznacza utworzenie Służby Zwycięstwu Polski, będącej podziemną organizacją wojskową, oraz rozwiązanie Delegatury Rządu RP na Kraj i Rady Jedności Narodowej. Ramy czasowe mogą budzić kontrowersje: część badaczy za moment powstania Polskiego Państwa Podziemnego uznaje 30 IX 1939 r., tj. powołanie na stanowisko premiera rządu emigracyjnego Władysława Sikorskiego, a zakończenie jego funkcjonowania na 28 VI 1945 r. – dzień utworzenia Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej. W. Bartoszewski, *Na drodze do niepodległości*, Paryż 1987, s. 20, 36.

³ W. Gościński, *Dzieje walk PPR, GL i AL z okupantem hitlerowskim na Podkarpaciu*, Rzeszów 1964; Z. Trawińska, *PPR na Rzeszowszczyźnie w walce o wyzwolenie narodowe i społeczne*, Rzeszów 1967; *Dowództwo Główne GL i AL. Zbiór dokumentów z lat 1942–1944*, oprac. W. Paterański, M. Turlejska, W. Tuszyński, M. Wilusz, Warszawa 1967.

⁴ *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, t. 4: 1939–1945, oprac. Z. Mańkowski, J. Nowak, Warszawa 1966.

⁵ A. Fitowa, J. Buszko, J. Nowak, *Ruch oporu na wsi małopolskiej w dokumentach konspiracyjnych ruchu ludowego (1940–1944)*, Warszawa 1973; K. Przybysz, A. Wojtas, *Bataliony Chłopskie*, t. 1–3, Warszawa 1985–1986; J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyło, *Bataliony Chłopskie 1940–1945*, Warszawa 1987.

⁶ W. Wilbik-Jagusztynowa, *Bataliony Chłopskie na Rzeszowszczyźnie. Dokumenty, relacje, wspomnienia*, Warszawa 1973. Praca zawiera pewne niedokładności, przede wszystkim przypisuje BCh niektóre akcje wykonane przez ZWZ-AK.

i Aliny Fitowej⁷. Konspiracyjnemu ruchowi ludowemu w poszczególnych powiatach i miejscowościach poświęcono kilka artykułów i opracowań⁸.

W pierwszej połowie lat siedemdziesiątych zaczęły ukazywać się artykuły wspomnieniowe byłych dowódców Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej, stanowiące głos w dyskusji nad początkami konspiracji na Rzeszowszczyźnie⁹. Dopiero w 1975 r. wydano pracę Stanisława Zabierowskiego *Rzeszowskie pod okupacją hitlerowską*, zawierającą jednak tylko wybrane wydarzenia z działalności konspiracyjnej.

Najgorzej przedstawiało się w historiografii zagadnienie konspiracji narodowej. Do końca lat dziewięćdziesiątych nie była przedmiotem szczegółowych badań. Poświęcono jej kilka artykułów oraz ogólną monografię autorstwa Krzysztofa Komorowskiego¹⁰. Częściowo dotyczyły jej również prace Tomasz Biedronia poświęcone Narodowej Organizacji Wojskowej i Narodowym Siłom Zbrojnym w okręgu krakowskim oraz dokumenty i wspomnienia¹¹. Lukę wypełniła dopiero praca Krzysztofa Kaczmarek¹².

Systematyczne badania nad Polskim Państwem Podziemnym prowadzone są od 1989 r. Dopiero wtedy możliwe było wydanie wielu dokumentów dotyczących działalności AK. Ukazały się wówczas zbiory poświęcone podziemnym organizacjom zbrojnym¹³, próbom ich ujawnienia przed władzami radzieckimi

⁷ A. Fitowa, *Bataliony Chłopskie w Małopolsce 1939–1945. Działalność organizacyjna, polityczna i zbrojna*, Warszawa 1984.

⁸ F. Śliwa, *Ruch ludowy w powiecie jarosławskim w okresie okupacji hitlerowskiej* [w:] *Ruch ludowy na Rzeszowszczyźnie*, red. S. Jarecka-Kimłowska, Lublin 1967; T. Sagan, *Konspiracja w Natanie*, Warszawa 1972; M. Urbanik, *Żelazne kompanie Batalionów Chłopskich w powiecie rzeszowskim „Radło” 1939–1945*, Strzyżów 1994; W. Dudek, B. Gajewski, T. Miciak, *Konspiracyjny ruch ludowy w powiecie brzozowskim 1940–1944*, Brzozów–Sanok–Kraków–Warszawa 1997; S. Kos, *Bataliony Chłopskie w Tarnobrzescu 1940–1945*, Sandomierz 1997; L. Dusza, *Kryptonim „Nadleśnictwo 14”*. Z dziejów konspiracji w Gorlickim, Warszawa 1981; J. Sokół, *Ludzie czterolistnej koniczyny. Grębów tętnem powiatu w działalności ludowców*, Staszów 1995; *idem*, *Konspiracyjny ruch ludowy w województwie tarnobrzesckim w latach 1939–1945*, „Goniec Staszowski” 1996, nr 1–3.

⁹ Zob.: Ł. Grzywacz-Świtalski, *W sprawie ruchu oporu w Rzeszowskim*, „Studia Historyczne” 1972, z. 4; K. Pluta-Czachowski, *W sprawie ruchu oporu w Rzeszowskim*, *ibidem*. Z tego roku pochodzi pierwsze opracowanie historii obwodu ZWZ-AK – zob. S. Groblewska, *Gorlice. Konspiracyjny obwód ZWZ, AK i PSP AK*, „Studia Historyczne” 1972, z. 1.

¹⁰ K. Komorowski, *Polityka i walka. Konspiracja zbrojna ruchu narodowego 1939–1945*, Warszawa 2000; T. Zych, NOW – *Obwód Tarnobrzeg*, „Tarnobrzeckie Zeszyty Historyczne”, nr 13, 1996; W. Bonusiak, *Organizacje Narodowe i inne związane z Rządem na Wychodźstwie* [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. 3, red. F. Kiryk, Rzeszów 2001.

¹¹ T. Biedroń, *Rozwój organizacyjny i struktura dzielnic małopolskiej Młodzieży Wielkiej Polski*, „Studia Historyczne” 1988, z. 2; *Okręg Krakowski Związku Jaszczurczego i Narodowych Sił Zbrojnych 1939–1945* [w:] *Narodowe Siły Zbrojne. Materiały z sesji naukowej poświęconej historii Narodowych Sił Zbrojnych – Warszawa 25 X 1992*, Warszawa 1994; K. Mirecki, *Narodowa Organizacja Wojskowa w Centralnym Okręgu Przemysłowym*, [b.m.w.] 1988; *Narodowe Siły Zbrojne. Dokumenty, struktury, personalia*, oprac. L. Żebrowski, t. 1–3, Warszawa 1994–1996.

¹² K. Kaczmarek, *Stronictwo Narodowe i jego organizacje wojskowe w okręgu rzeszowskim w latach 1939–1944* (w druku).

¹³ *Archiwum Jawora. Dokumenty Obwodu AK Tarnobrzeg*, oprac. T. Zych, Tarnobrzeg 1994; *Narodowe Siły Zbrojne...*, t. 1; *Organizacja zrzutów materiałowych dla Armii Krajowej w wybranych dokumentach*, oprac. J. Tarczyński, Londyn 2001; G. Ostasz, *Z odsieczą powstańczej Warszawie. Dokumenty Inspektoratu AK Rzeszów*, „Zeszyt Historyczny”, z. 3, Kraków 1998; B. Satalecki,

w 1944 r.¹⁴ i dramatycznemu zakończeniu działalności¹⁵. Wydano też korespondencję konspiracyjną Polskiej Partii Socjalistycznej – Wolność, Równość, Niepodległość¹⁶, instrukcje walki cywilnej¹⁷, protokoły posiedzeń Rady Jedności Narodowej¹⁸ oraz dokumenty dotyczące funkcjonowania Delegatury Rządu na Kraj i likwidacji Polskiego Państwa Podziemnego¹⁹.

Do chwili obecnej ukazało się kilka opracowań poświęconych Polskiemu Państwu Podziemnemu, wśród nich: Stefana Korbońskiego²⁰, Stanisława Salmonowicza²¹, Tomasza Strzembosza²², Grzegorza Mazura²³, wspomnienia dowódcy AK Tadeusza Komorowskiego²⁴ i seria wydawnicza pod redakcją Krzysztofa Komorowskiego²⁵. Wobec zawieszenia prac nad jej dalszymi częściami w 1999 r. wydane zostało, pod redakcją tegoż, studium będące kontynuacją tematu²⁶. Warto wspomnieć też o zbiorze artykułów poświęconych różnym aspektom funkcjonowania konspiracji w latach 1939–1945, którego autorem jest Władysław Bartoszewski²⁷. Informacje ogólne, dotyczące także obszaru Rzeszowszczyzny, zawiera część emigracyjnego opracowania dziejów Polskich Sił Zbrojnych

Akcja na więzienie w Rzeszowie 7–8 października 1944 r. (dokumenty), „Krakowski Rocznik Archiwalny”, t. 1, 1995; A. Zagórski, *Krakowski Okręg Armii Krajowej w dokumentach. Dział Łączności Konspiracyjnej Zewnętrznej (1943–1945)*, t. 1, Kraków 1998; *idem*, *Krakowski Okręg Armii Krajowej w dokumentach*, t. 2: *Dział Łączności Operacyjnej. Łączność Radiowa (1943–1945)*, cz. 1, Kraków 1999.

¹⁴ G. Ostasz, A. Zagórski, *Podokręg AK Rzeszów. Plan zbrojnego ujawnienia w świetle dokumentów (sierpień–wrzesień 1944 r.)*, Rzeszów 1999.

¹⁵ *Represje NKWD wobec żołnierzy Podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–1945. Wybór źródeł*, wybór i oprac. F. Gryciuk, P. Matusak, t. 1–2, Siedlce 1995; *NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych” Józefa W. Stalina*, oprac. A. Fitowa, Kraków 1998; *Teczka specjalna J.W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*, wybór i oprac. I. Carięwska, A. Chmielarz, A. Paczkowski, E. Rosowska, S. Rudnicki, Warszawa 1998; *Uwięzieni w Borowiczach*, Warszawa 1997.

¹⁶ „*My tu żyjemy jak w obozie warownym*”. *Listy PPS-WRN. Warszawa–Londyn 1940–1945*, Londyn 1992.

¹⁷ *Instrukcje Walki Cywilnej*, oprac. P. Majewski, „Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956”, nr 3, Warszawa 1995, s. 89–109.

¹⁸ *Protokoły posiedzeń Rady Jedności Narodowej (7 XI 1944–1 VII 1945)*, *ibidem*, s. 8–87.

¹⁹ *Proces szesnastu. Dokumenty NKWD*, przedmowa i wybór W. Strzałkowski, oprac. A. Chmielarz, A.K. Kunert, Warszawa 1995.

²⁰ S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945*, Paryż 1975, Bydgoszcz 1990; praca ma charakter bardziej publicystyczny niż naukowy. *Idem*, *W imieniu Rzeczypospolitej*, Paryż 1954, Warszawa 1991; *idem*, *W imieniu Kremla*, Paryż 1956, Warszawa 1984; obie prace zawierają wspomnienia autora z lat okupacji i okresu powojennego. *Idem*, *Bohaterowie Polskiego Państwa Podziemnego – jak ich znałem*, Nowy Jork 1987, Warszawa 1990.

²¹ S. Salmonowicz, *Polskie Państwo Podziemne. Z dziejów walki cywilnej 1939–1945*, Warszawa 1994.

²² T. Strzembosz, *Rzeczpospolita Podziemna. Społeczeństwo polskie a państwo podziemne 1939–1945*, Warszawa 2000.

²³ G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1987.

²⁴ T. Komorowski, *Armia Podziemna*, Londyn 1951, Warszawa 1994.

²⁵ *Armia Krajowa. Dramatyczny epilog*, red. K. Komorowski, Warszawa 1994; *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. K. Komorowski, Warszawa 1996.

²⁶ *Armia Krajowa. Szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego*, red. K. Komorowski, Warszawa 1999.

²⁷ W. Bartoszewski, *op. cit.*

w czasie drugiej wojny światowej²⁸ oraz zbiór dokumentów AK po raz pierwszy wydanych poza krajem, a następnie w kraju²⁹.

Znacznie więcej informacji na omawiany temat zawierają artykuły w ogólnopolskich czasopismach naukowych, popularnonaukowych oraz regionalnych, a także w prasie, tak lokalnej, jak i pozaregionalnej, oraz w wydawnictwach okolicznościowych.

Niniejszy artykuł stanowi próbę podsumowania dotychczasowego stanu badań dotyczących Polskiego Państwa Podziemnego na terenie Rzeszowszczyzny.

Działalność AK na terenie Rzeszowszczyzny nie posiada do tej pory całościowego opracowania. Autorzy większości prac skupiają się na przedstawieniu poszczególnych zagadnień związanych z działalnością ZWZ-AK. Jako jeden z pierwszych konspiracją na terenie Rzeszowszczyzny (Służba Zwycięstwu Polski i ZWZ-AK) zajmował się Andrzej Zagórski. Prowadzone przez niego już od lat sześćdziesiątych studia zaowocowały licznymi artykułami w czasopismach, biogramami uczestników działań niepodległościowych i wydawnictwami zwartymi. Część z nich dotyczyła także historii AK na Rzeszowszczyźnie po 1944 r.³⁰ Oprócz Zagórskiego konspiracją na omawianym terenie zajmowali się między innymi: Andrzej Daszkiewicz, Jan Sokół i Mieczysław Wieliczko. Trzej ostatni skupili się jednak głównie na przedstawieniu jej w wybranych miastach i częściach regionu³¹.

W połowie lat dziewięćdziesiątych wydano monografię Stanisława Piwowskiego³², poświęconą historii Okręgu Kraków ZWZ-AK, i pracę Andrzeja Zagórskiego³³, w których autorzy omówili między innymi wchodzący w skład Okręgu Kraków Podokręg Rzeszów. Konspiracyjnej produkcji broni dotyczy praca Grzegorza Mazura³⁴. Przedstawiono w niej działalność szefostwa produkcji konspiracyjnej: Ubezpieczalni-Wschód na terenie Podokręgu AK Rzeszów. Wiesław Hap omówił pracę pionu dywersyjno-sabotażowego na tym obszarze³⁵, a jego strukturę organizacyjną przedstawił Andrzej Zagórski³⁶. Uzupełnieniem jest artykuł

²⁸ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 3: *Armia Krajowa*, Londyn 1950, Warszawa-Londyn 1999.

²⁹ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1–6, Londyn 1970–1989, Wrocław 1990–1991.

³⁰ A. Zagórski, D. Garbacz, *W kleszczach czerwonych*, Brzozów-Rzeszów 1991 (dołączono listę żołnierzy Podokręgu AK Rzeszów, wywiezionych do łagrów w ZSRR od lipca 1944 r. do stycznia 1945 r.); A. Zagórski, Z.K. Wójcik, *Na katorżniczym szlaku*, Warszawa 1994.

³¹ M. Wieliczko, *Jasielskie w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1974; J. Sokół, *Konspiracja nad Wisłą i Sanem 1939–1944*, Warszawa 1976; *idem*, *Antyhitlerowski ruch oporu w województwie tarnobrzesckim*, Tarnobrzeg 1988; A. Daszkiewicz, *Ruch oporu w regionie Beskidu Niskiego 1939–1944*, Warszawa 1975; *idem*, *Z dziejów ruchu oporu w powiecie krośnieńskim [w:] Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, red. J. Garbacik, Kraków 1973.

³² S. Piwowski, *Okręg Krakowski Służby Zwycięstwu Polski – Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej (wybrane zagadnienia organizacyjne, personalne i bojowe)*, Kraków 1994.

³³ A. Zagórski, *Okręg Kraków Armii Krajowej [w:] Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, s. 98–129.

³⁴ G. Mazur, *Podziemna produkcja broni w Okręgu AK Kraków w świetle wspomnień i relacji*, „Studia Historyczne” 1978, z. 3.

³⁵ W. Hap, *Kedyw Podokręgu AK Rzeszów*, Jasło 1996.

³⁶ A. Zagórski, *Z badań nad strukturą organizacyjną ruchu oporu na Rzeszowszczyźnie (ZWZ-AK)*, „Studia Historyczne” 1968, z. 1; *idem*, *Inspektorat Armii Krajowej Rzeszów*, mps 1973.

Grzegorza Ostasza³⁷, oparty na materiałach do niedawna niedostępnych dla historyków, a dotyczących działalności dywersyjnej i obsady kadrowej Podokręgu.

Brak jest całościowego omówienia inspektoratów wchodzących w skład rzeszowskiego podokręgu. Do chwili obecnej powstała tylko praca o inspektoracie jasielskim³⁸. Nie wszystkie obwody doczekały się opracowań. Najlepiej przedstawia się stan badań nad obwodami: dębickim³⁹, jarosławskim⁴⁰, lubaczowskim⁴¹, przemyskim⁴², sanockim⁴³, tarnobrzescim⁴⁴ i rzeszowskim⁴⁵. Nieopublikowane prace magisterskie, obronione w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie, przedstawiają działalność armii Polskiego Państwa Podziemnego w Przeworsku (E. Piotrowicz, *Obwód Przeworski ZWZ-AK 1939–1944*) i Łańcucie (Janusz Ustrzycki, *Ruch oporu w powiecie łańcuckim 1939–1944*, Rzeszów 1987). Na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim obroniono w 1993 r. prace dotyczące obwodu sanockiego (Witold Bacza, *Historia Obwodu ZWZ-AK Sanok 1939–1945*) i przemyskiego (Andrzej Kozdra, *Obwód ZWZ-AK Przemyśl w latach 1939–1945*).

W ostatnich latach powstało ponadto wiele prac opisujących działalność AK w gminach i miejscowościach⁴⁶. Informacje o ruchu oporu znaleźć można

³⁷ G. Ostasz, *Kedyw i komenda Podokręgu AK Rzeszów w zeznaniach szefa sztabu*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. 8, Rzeszów 1999.

³⁸ Ł. Grzywacz-Świtalski, *Z walk na Podkarpaciu*, Warszawa 1971; A. Zagórski, *Inspektorat Rejonowy ZWZ-AK Jasło (Krosno)* [w:] *Kurierskim szlakiem po Beskidzie Niskim*, Brzozów 1989.

³⁹ A. Stańko, *Gdzie Karpat progii... Armia Krajowa w powiecie dębickim*, wyd. 2, Warszawa 1990.

⁴⁰ W. Szczepański, *Jarosławski Obwód Armii Krajowej i jego organizacja*, „Jarosławski Kwartalnik Armii Krajowej”, nr 2, 1991.

⁴¹ *Krótki zarys działalności konspiracyjnej podziemnej Obwodu AK „Lusia” Lubaczów*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. 10, Rzeszów 2001.

⁴² E. Czerny, *Działalność ZWZ-AK na terenie pow. przemyskiego*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1984, nr 4.

⁴³ A. Brygidyn, *Kryptonim „San”*. Żołnierze sanockiego Obwodu ZWZ-AK 1939–1944, Sanok 1992.

⁴⁴ A.F. Baran, *Tarnobrzesci Obwód AK w latach 1944–1945*, „Studia Rzeszowskie”, t. 5, 1998; J. Sokół, *ZWZ-AK w Obwodzie Tarnobrzeg (kryptonim „Twaróg”)*, „Studia Historyczne” 1990, z. 2.

⁴⁵ G. Ostasz, *Obwód ZWZ-AK Rzeszów. Konspiracja wojskowa i „Burza”*, Rzeszów 1992; F. Sagan, *ZWZ-AK Obwód Rzeszów 1939–1945*, Rzeszów 2000. Powiatu jasielskiego dotyczy popularnonaukowe opracowanie W. Hapa, *Historia Obwodu ZWZ-AK Jasło na tle wydarzeń II wojny światowej w regionie*, Jasło 1997.

⁴⁶ J. Różański, *Narodowa Organizacja Wojskowa – Armia Krajowa w Przemyślu (1939–1945)*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, nr 10, 1994; S. Zwoliński, *Powstanie i działalność ZWZ-AK w Majdanie Sieniawskim*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 2, 1992; M. Baran, *Powstanie i działalność Armii Krajowej w Górze Ropczyckiej*, „Biuletyn Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej”, Sędziszów, marzec 1993; W. Borowiec, *Placówka Armii Krajowej w Czudcu kryptonim „Cze-reśnia”*, Rzeszów 1997; G. Brzęk, E. Filip vel Lisowski, *Placówka ZWZ-AK Hyżne kryptonim „Jaśmin”*, „W marszu 1939–1945”, nr 11, 1987; M. Huchla, „Topola” *Placówka Armii Krajowej w Tyczynie*, *ibidem*, nr 8, 1981; G. Brzęk, A. Gruba, *Ruch oporu na Białozwoszczyźnie*, *ibidem*; M. Gawel, *50 rocznica akcji „Burza”. Droga do wolności. Działalność konspiracyjna Armii Krajowej w Bratkowicach w czasie II wojny światowej 1939–1944*, Rzeszów 1994; M. Goryl, *Działalność konspiracyjna na terenie Placówki nr 5 Obwodu Jarosław Armii Krajowej*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 6, 1992; S. Pomprowicz, *Placówka Armii Krajowej Tarnowiec-„Turkawka”*, „Biuletyn Informacyjno-Historyczny”, nr 4, 1997; *Rys historyczny Placówki AK Kańczuga*, oprac. A. Kuler, Z.K. Wójcik, A. Zagórski, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 15, 2001; W. Sobocki, *Pluton III Narodowej Organizacji Wojskowej Armii Krajowej-Jarosław*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 2, 1992; J. Szczypek, *Placówka ZWZ-AK Tyczyn (1939–1945)*, Tyczyn 1995; *III Zgrupowanie Armii Krajowej na Ziemi Pilzneńskiej Pilzno („Pinia”, „Pocisk”) – 1944*, red. A. Popiel, Warszawa-Pilzno 1996;

w artykułach poświęconych okupacyjnej historii miejscowości⁴⁷ i wspomnieniach żołnierzy organizacji podziemnych⁴⁸, które ukazywały się także na łamach czasopism, oraz opracowaniach o charakterze przyczynkarskim⁴⁹. Warto tu wyróżnić

T. Gierlach, *Armia Krajowa w Brzozowskiem: placówka Domaradz*, Krosno 1992; *idem*, *Armia Krajowa w Brzozowskiem*, Krosno 1997 (wersja rozszerzona); M. Krasnopolski, *Placówka Armii Krajowej Dynów [w:] Brzozów. Zarys monograficzny*, red. J.F. Adamski i in., Brzozów 1990; J. Frankiewicz, *Działalność Placówki AK „Świerk” w gminie Świlcza z/s w Trzcianie w latach II wojny światowej*, Trzciana 1998; J. Kanty-Dzianott, *Lubla – ulamek „Tarczy” Inspektoratu AK na Podkarpaciu*, Zakopane 1991.

⁴⁷ Zob. m.in.: W. Szczepański, *Jarosław w czasie okupacji*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, t. 12, 1994; T. Bem, *Działalność konspiracyjna w Kraczkowej w latach 1939–1945 [w:] 630 lat Kraczkowej 1369–1999*, red. G. Kisałowa, Kraczkowa 1999; *Lutcza w latach okupacji*, Stalowa Wola 1995; J. Selwa, *Handzlówka w okresie wojny i okupacji niemieckiej 1939–1944 [w:] 600 lat Handzlówki 1381–1981. Z dziejów politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturalnych wsi*, red. S. Żyga, Łañcut 1981; S. Dobosz, *W walce z okupantem hitlerowskim [w:] Z dziejów wsi Markowa*, red. J. Półciwarteł, Rzeszów 1993; M. Kątnik-Kowalska, *By zdarzeń nie zatarł czas*, Żółńia 2002.

⁴⁸ K. Bogacz, *W służbie dla ojczyzny*, cz. 1, Bielsko-Biała 1992; *idem*, „Blawat”. *W służbie dla ojczyzny*, cz. 2: *Relacje i wspomnienia z wydarzeń w latach 1939–1946*, Tarnobrzeg 1993; Cz. Naleziński, *Chmielnik w latach okupacji niemieckiej 1939–1945. Wspomnienia*, Chmielnik 1996; E. Dąbrowski, *Mój kolega kombatant*, „Goniec Staszowski” 1995, nr 3; F. Franus, F. Bogusz, *Organizacja ruchu oporu w rejonie Oleszyc w latach 1939–1945*, cz. 2, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 27, 1997; *idem*, *Tworzenie ruchu oporu w rejonie Oleszyc*, *ibidem*, nr 28, 1997; E. Kapustka, B. Ptaszek, *Partyzancka idzie wiara... Wspomnienia żołnierzy oddziału partyzanckiego BCh-LSB „Sępa”*, Warszawa 1972; W. Kopisto, *Biografia cichociemnego*, „Ultimatum”, nr 2, 1989; M. Kucab, *W partyzanckim oddziale „Prokop”*, „Okruchy wspomnień z lat walki i martyrologii AK” (dalej: „Okruchy wspomnień...”), nr 10, 1994; S. Kulpa, *Wspomnienia komendanta Armii Krajowej*, „Gazeta z Grodziska i okolic” 1998, nr 2; *idem*, *Wspomnienia żołnierza AK*, „Rocznik Lubaczowski”, t. 6, 1996; W. Matias, *Moja działalność w Armii Krajowej*, cz. 2, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 38, 1999; E. Morawski, *Wspomnienia partyzanckie*, „Kurier Podkarpacki”, 25 I 1993; T. Mytych, *Pamiętnik. Zapiski żołnierza Armii Krajowej Obwodu „KEFIR”*, Kolbuszowa 1991; S. Pasterz, *Bez tytułu. Wspomnienia*, Strzyżów 1994; J. Pękalski, *Relacja z okresu okupacji niemieckiej z lat 1939–1945*, Ćmielów 1995; D. Ratajczak, *Narodowa Organizacja Wojskowa w Jarosławiu i jego okolicach (wspomnienia)*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 31, 1998; L. Reichel, *Walki z Ukraińcami i Sowietami za Sanem*, *ibidem*, nr 1, 1991; J. Sochacki, *Strzępy wspomnień*, Sędziszów Małopolski 2001; T. Ślawni, *Wspomnienia żołnierza AK z czasów walk partyzanckich w okolicach Jasła*, „Okruchy wspomnień...”, nr 19, 1996; J. Tarnawska-Bróz, *Wspomnienia łączniczki Armii Krajowej pseud. „Kropka” z lat okupacji hitlerowskiej z terenu Próchnika*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 19, 1995; S. Trembicki, *Od kampanii wrześniowej do działalności w AK*, *ibidem*, nr 2, 1992; *idem*, *Okupacja niemiecka*, *ibidem*, nr 7, 1993; J. Urbański, *Zapiski życia partyzanckiego Sępa*, „Almanach Leżajski”, nr 5, 1984; Z. Zathay, *Konspiracja AK-owska w Lubaczowie*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 1, 1991; N. Ziętał, *Łączniczka „Alina”*, „Nowiny”, 28 XII 2000; S. Zwoliński, *Jak powstała NOW w Majdanie Sieniawskim*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 30, 1997; R. Tłuczek, *Wierni przysiędze do końca*, Rzeszów 1992; J. Danak, *Przetartym szlakiem*, Kraków 1993.

⁴⁹ Wymienić można m.in.: *Wspomnienie o kpt. Franciszku Błażeju*, „Nowiny”, 8–11 XI 1996; M. Baran, *Wspomnienie o por. Janie Klamucie, dowódcy plutonu AK w Placówce Sędziszów I*, „Biuletyn Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej”, Sędziszów, marzec 1995; M. Sternal, *Łukasz Ciepłiński jakim go pamiętam*, „Jednodniówka Rzeszowskiego Oddziału Zrzeszenia »Wolność i Niezawisłość«”, 1 III 1997; S. Wójciak, *Grom z Zagorzyc*, „Nowiny”, 10 X 1998 (życiorys Karola Chmiela na podstawie wspomnień siostrzenicy); G. Brzęk, *Mjr Józef Lutak – jeden z bohaterów Ziemi Rzeszowskiej*, „W marszu 1939–1945”, nr 10, 1985; T. Czechowski, *Wspomnienie o Karolu Chmielu*, „Biuletyn Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej”, Sędziszów, marzec 1995; *Pożegnanie. Oficer dywersji Obwodu ZWZ-AK Rzeszów porucznik Aleksander Gruba*, ps. „Sęp”, Błażowa 1993; K. Tochman, *Cichociemny z Izdebek: kapitan Michał Fijałka (1915–1983)*, Brzozów 1993.

wspomnienia: Edwarda Brydaka, dowódcy Obwodu AK Rzeszów (*Wojskowy ruch oporu na Rzeszowszczyźnie. Wspomnienia kpt. rez. mgr. Edwarda Brydaka „Andrzeja”, żołnierza Armii Krajowej*, Kraków 1989), Romana Kisiela (*Bez munduru my żołnierze*, Warszawa 1969), Władysława Owoca (*Krakowska Narodowa Organizacja Wojskowa (wspomnienia)*, Paryż 1977), Wojciecha Szczepańskiego, dowódcy Obwodu AK Jarosław (*Wspomnienia, „Jarosławski Kwartalnik Armii Krajowej”*, nr 9, 1993), Gabriela Brzęka (*Wierny przysiędze. O Łukaszu Cieplńskim „Pługu” Komendancie IV Komendy Głównej WiN*, Lublin 1991), Emila Czernego (*Moja działalność w Armii Krajowej*, Przemyśl 1997), Józefa Modrzejewskiego, dowódcy Obwodu i Inspektoratu AK Jasło (*Akowcy na Podkarpaciu*, Brzozów 1990 i *Od Armii Krajowej do wojny domowej*, Jasło 1996).

Ukazało się także sporo artykułów dokumentujących działalność zbrojną oraz dywersyjno-sabotażową AK. Zagadnienie to występuje jednak głównie w postaci wzmianek w opracowaniach ogólnych⁵⁰ lub drobnych przyczynków, opartych na wspomnieniach własnych i wspomnieniach uczestników wydarzeń⁵¹. Pierwsze z nich ukazały się w latach sześćdziesiątych – autorami byli Andrzej Zagórski⁵² i Stanisław Dąbrowa-Kostka⁵³. Rozbiciu więzienia w Rzeszowie w 1944 r. poświęcony jest natomiast artykuł Jana Łopuskiego⁵⁴. Michał Kryczko opracował szkice o akcjach podziemia w Jaworniku Ruskim (*Jawornik Ruski–Dylągowa 25–26 kwiecień 1944*, Przemyśl 1992) i Staroniwie (*Staroniwa 1–2 czerwca 1943: nieroztropność czy prowokacja*, Przemyśl 1998). Autorem kilku publikacji opartych na wspomnieniach własnych jest J. Pelc-Piastowski⁵⁵. Dotyczą one między innymi

⁵⁰ P. Matusak, *Ruch oporu w przemyśle wojennym okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, Warszawa 1983; K. Satora, *Podziemne zbrojownie polskie 1939–1944*, Warszawa 2001; P. Lisiewicz, *W imieniu Polski Podziemnej: z dziejów wojskowego sądownictwa specjalnego Armii Krajowej*, Warszawa 1988; L. Gondek, *Polska karząca 1939–1944*, Warszawa 2001.

⁵¹ Nie sposób wymienić wszystkich. Zob. S. Karnia, *Wyrok na kata*, „Dukielski Przegląd Samorządowy” 2000, nr 8, s. 17; S. Kulpa, *Wspomnienia Komendanta Armii Krajowej*, „Gazeta z Grodziska i Okolic” 1998, nr 2; *idem*, *Wspomnienia żołnierza AK*, „Rocznik Lubaczowski”, t. 6, 1996, s. 159–164; E. Morawski, *op. cit.*; Cz. Naleziński, *op. cit.*; S. Pasterz, *op. cit.*; K. Rzucidło, *Zamach na gestapowców Potenbauma i Flaschke w świetle nieznanych dokumentów*, „Głos Rzeszowa” 1996, nr 7/8; M. Czarnota, *Nic nowego w świetle nowych dokumentów*, „Witryna” 1996, nr 9 (polemika z ww. artykułem); S. Zwoliński, *Powstanie i działalność ZWZ AK w Majdanie Sieniawskim*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 2, 1992. Część wspomnień nie została dotąd opublikowana. Są w zbiorach Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział Rzeszów pod sygn. „M”.

⁵² A. Zagórski, *Bariera*, „Dziennik Polski” 1964, nr 80–83; *idem*, *Pociąg nie dojechał*, *ibidem*, 1965, nr 228; *idem*, *Odbicie więźniów w Żolyni*, *ibidem*, 1965, nr 246.

⁵³ S. Dąbrowa-Kostka, *Akcja „Luty”*, „Dziennik Polski” 1968, nr 47; *idem*, *Walka z transportem wroga*, „Kierunki”, nr 750, 1970; *idem*, *Ciężkie lato*, *ibidem*, nr 769, 1971; *idem*, *Pokłosie akcji*, *ibidem*, nr 781, 1971; *idem*, *Akcja „W”* [w:] *Dynamit. Z dziejów ruchu oporu w Polsce Południowej*, Kraków 1964; *idem*, *Odbicie więźniów w Jasle w 1943 r. Akcja „W”* [w:] *Księga pamiątkowa b. szkoły realnej i b. Gimnazjum obecnie Liceum Ogólnokształcącego im. M. Kopernika w Krośnie*, Krosno 1967; *idem*, S.M. Jankowski, *Rozkaz zdobyć więzienie*, Kraków 1998.

⁵⁴ J. Łopuski, *Diabelska to musiała być ręka*, „San” 1989, nr 6.

⁵⁵ J. Pelc-Piastowski, *Akcja na leśny magazyn*, „Wrocławski Tygodnik Katolików” 1980, nr 12; *idem*, *Akcja za akcją*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 24, 1996; *idem*, *AK w walkach powstańczych. Bohaterscy dowódcy*, „Kierunki”, nr 35, 1983; *idem*, *Nasz oddział Dywersyjny (Uwagi i komentarze z lat 1943–1944)*: cz. 1, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 11, 1994, cz. 3/1, *ibidem*, nr 13, 1994, cz. 3/2, *ibidem*, nr 14, 1994; *idem*, *Oddział „Łukasza”. Okupacja niemiecka (I)*, *Na lewym brzegu*

ataku na więzienie na zamku w Rzeszowie w październiku 1944 r., akcji „Jula” – zdobycia broni w Sarzynie, walki o mleczarnię w Kraczkowej i rozbicia oddziału niemieckich przeciwołtowników. Inny z byłych żołnierzy AK, Alfred Maksymowicz, opublikował wspomnienia dotyczące placówki Kańczuga, w tym dywersji, wywiadu i jej losów po wkroczeniu Armii Czerwonej⁵⁶. Opisy wydarzeń w Obwodzie Jarosław, cenne ze względu na osobisty w nich udział autora, zawarte są w artykułach byłego dowódcy obwodu, W. Szczepańskiego. Przedstawił w nich między innymi akcje dywersyjne⁵⁷ („Jula”, „Burza”), konspiracyjną produkcję broni i zdobycie broni w Nienadowej. Działalności AK w Jarosławiu dotyczy też artykuł Adama Traczewskiego o tamtejszej placówce wywiadu strategicznego⁵⁸.

Sporo informacji dotyczących własnego uczestnictwa w konspiracji w regionie tarnobrzesckim, w tym w Tajnej Drużynie Harcerzy w Tarnobrzegu i legendarnych „Jędrusiach”, przynoszą opracowania wspomnieniowe Eugeniusza Dąbrowskiego⁵⁹. Samemu oddziałowi „Jędrusia” poświęcone są dwie monografie i praca magisterska⁶⁰. AK w Tyczynie dotyczą artykuły prasowe Mieczysława Skotnickiego⁶¹. Potyczkę zbrojną z oddziałem NKWD pod Kuryłówką w 1945 r. opisał Marian Zgłobicki⁶². Wspomnienia dotyczące akcji „Burza” i sytuacji na Rzeszowszczyźnie po wkroczeniu Armii Czerwonej zostały opracowane przez Grzegorza Ostasza na podstawie przeżyć Bolesława Cmeli⁶³. Własne wspomnienia pozostawili natomiast: Stefan Szewc, Zdzisław Zathey, Alfred Maksymowicz i Julian Rudak⁶⁴. Przyczynkiem do dziejów AK są też wspomnienia uczestników

Sanu (II), Prom ostatniej szansy (III), ibidem, nr 28–30, 1997; *idem*, *Akcja „Jula” – najdłuższy most*, *ibidem*, nr 27, 1997; *idem*, *Wyprawa po żelazne „runo”*, cz. 1, *ibidem*, nr 20, 1995; *idem*, *Drugi nurt dywersyjny*, *ibidem*, nr 22, 1996.

⁵⁶ A. Maksymowicz, *Dywersja w Placówce „Kazimierz”-Kańczuga*, „Okruchy wspomnień...”, nr 4, 1993; *idem*, *Wywiad Placówki „Kazimierz”-Kańczuga*, *ibidem*, nr 2, 1993; *idem*, *Represje, terror, samobrona po wyzwoleniu terenu Placówki „Kazimierz”-Kańczuga (1944–1945)*, Kraków 1992.

⁵⁷ W. Szczepański, *Działalność dywersyjno-sabotażowa w Obwodzie AK Jarosław*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 6, 1992; *idem*, *Akcja „Jula”*, *ibidem*, nr 7, 1993; *idem*, „Burza” na terenie jarosławskiego Obwodu Armii Krajowej, *ibidem*, nr 1, 1991; *idem*, *Konspiracyjna produkcja broni*, *ibidem*, nr 3, 1992; *idem*, *Nienadowa; akcja bojowa wykonana oddziałami dywersyjnymi obwodów: Jarosław, Łańcut i Przeworsk*, *ibidem*, nr 5, 1992.

⁵⁸ A. Traczewski, *Placówka wywiadu strategicznego w Jarosławiu 1941–1944*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 18, 1995.

⁵⁹ E. Dąbrowski, *Bez broni*, Warszawa 1990; *idem*, *Gdy bój się już skończy...*, Warszawa 1989; *idem*, „Jędrus” legenda i rzeczywistość, Wrocław 1995; *idem*, *Szlakiem „Jędrusiów”*, Kraków 1992; *idem*, *Trzy uderzenia na Mielec [w:] Jasnogórskie śluby „Jędrusiów”*, Wrocław 1997.

⁶⁰ W. Gruszczyński, *Odwet-Jędrusie. Próba monografii*, Staszów 1995; J. Krężel, *Władysław Jasiński „Jędrus”*, Mielec–Tarnobrzeg 1989; A. Dąbek, *Działalność bojowa oddziału partyzanckiego „Odwet-Jędrusie” w widłach Wisły i Sanu w latach 1939–1944*, Lublin 1998.

⁶¹ M.in.: M. Skotnicki, *Pamiętne dni*, „Głos Tyczyna”, 29 VII 1990; *idem*, *Aby pamięć została*, „Głos Rzeszowa”, 28 VII 1991.

⁶² M. Zgłobicki, *Kuryłówka*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 3, 1992.

⁶³ G. Ostasz, *Czas przełomu*, „AZ” 1990, nr 83.

⁶⁴ S. Szewc, *Akcja „Burza” na terenie gminy Pruchnik*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 14, 1994; Z. Zathey, *Akcja „Burza” w Obwodzie AK Lubaczów*, „Biuletyn Informacyjny Ogólnopolskiego Okręgu Żołnierzy Armii Krajowej Obszaru Lwowskiego im. Orłów Lwowskich”, 1997; A. Maksymowicz, *Akcja „Burza” w Kańczudze Placówka „Kazimierz”*, „Okruchy wspomnień...”, nr 3, 1992; *idem*, *Akcja „Burza” w Kańczudze Placówka „Kazimierz” (uzupełnienie)*, *ibidem*, nr 10, 1994; J. Rudak, *Akcja „Burza” w Przemyskiem*, „Biuletyn Związku Żołnierzy AK”, nr 11, 1994.

tajnego szkolenia wojskowego⁶⁵ i Wojskowej Służby Kobiet⁶⁶. Te ostatnie opisują działalność tylko w kilku miejscowościach: Sędziszowie Małopolskim, Kańczudze i Jarosławiu.

Opublikowane prace, poświęcone działalności ZWZ-AK na Rzeszowszczyźnie, mają zróżnicowany poziom. Ich wartość poznawcza zależy nie tylko od czasu powstania, ale także od przygotowania warsztatowego autorów. Temat podejmowali zarówno historycy zawodowi, jak i uczestnicy wydarzeń – byli dowódcy obwodów i inspektoratów oraz żołnierze, z których część oparła się tylko na wspomnieniach własnych, bez konfrontowania ich ze wspomnieniami innych uczestników tych samych wydarzeń czy z dokumentami archiwalnymi, co powoduje czasem pewne zniekształcenia.

O trasach kurierskich łączących ziemie okupowanej Rzeczypospolitej z rządem na emigracji, biegnących przez Podkarpacie i Beskid Niski, pisał jako jeden z pierwszych Andrzej Daszkiewicz (*Przerzuty graniczne w rejonie Beskidu Niskiego i Bieszczadów w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1974, nr 1). Temat był poruszany zarówno w opracowaniach ogólnych poświęconych łączności Komendy Głównej AK⁶⁷, jak i w artykułach, w których umieszczono wspomnienia kurierów, między innymi Jana Wiesława Wolaka i Jana Łożańskiego⁶⁸.

Po 1989 r. zaczęły się ukazywać biografie działaczy niepodległościowych, w tym dowódców i żołnierzy AK. Postaci legendarnego Inspektora Rzeszowskiego Łukasza Cieplińskiego poświęcił swoją pracę Gabriel Brzęk⁶⁹, sylwetkę Stefana W. Rutkowskiego, dowódcy Obwodu i Inspektora Jasielskiego, przedstawił Irena Chodorowska-Dzikiewicz i Lech Dzikiewicz⁷⁰, biografię dowódcy Obwodu AK Dębica Ludwika Marszałka napisał Tomasz Balbus⁷¹. Autorem kilku biografii jest Michał Kryczko⁷². Opublikowano ponadto wiele artykułów biograficznych, wspomnień i przyczynków o żołnierzach Armii Podziemnej, których autorami byli zarówno uczestnicy wojny, jak historycy powojenni. Wydano też kilka słowników biograficznych (na przykład *Małopolski słownik biograficzny*

⁶⁵ J. Porębski, *Wspomnienia ze Szkoły Podchorążych AK*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 6, 1992; M. Kryczko, *Szkolenie w Podobwodzie AK Rzeszów Południe. Na przykładzie Placówek Błażowa i Dynów*, Przemysł 1995.

⁶⁶ W. Bartosz, *Wojskowa Służba Kobiet SZP-ZWZ-AK w Sędziszowie Małopolskim*, „Biuletyn Sędziszowski” 1997, nr 5/6; A. Maksymowicz, *Wojskowa Służba Kobiet (WSK) w placówce „Kazimierz”-Kańczuga*, „Okruchy wspomnień...”, nr 12, 1994; M. Szczepańska, *Wojskowa Służba Kobiet w Obwodzie Jarosławskim*, „Jarosławski Kwartalnik...”, nr 3, 1992.

⁶⁷ H. Latkowska-Rudzińska, *Łączność zagraniczna Komendy Głównej Armii Krajowej 1939–1944. Odcinek „Południe”*, Lublin 1985.

⁶⁸ *Kurierskim szlakiem po Beskidzie Niskim*, red. J.F. Adamski, Brzozów 1989.

⁶⁹ G. Brzęk, *Wierny przysiędze. O Łukaszu Cieplińskim „Pługu” komendancie IV Komendy Głównej WiN*, Lublin 1991.

⁷⁰ I. Chodorowska-Dzikiewicz, L. Dzikiewicz, *Dramat pplk. Stefana W. Rutkowskiego – „Haszyszka”*. Dowódcy 22 Dywizji Piechoty Górskiej – Inspektora AK „Podkarpacie” (Krosno–Jasło–Brzozów–Sanok), Warszawa–Krosno 1997.

⁷¹ T. Balbus, *Major Ludwik Marszałek „Zbroja” (1912–1948). Żołnierz Polski Podziemnej*, Wrocław 1999.

⁷² M. Kryczko, *Józef Maciolek (1900–1973)*, Przemysł 1996; *idem*, *Oficer dywersji Inspektoratu AK Rzeszów Józef Lutak*, Przemysł 1991.

uczestników działań niepodległościowych 1939–1956, Kraków 1997; *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, Warszawa–Wrocław–Kraków 2002).

Badania nad dziejami AK na Rzeszowszczyźnie rozwijały się po 1989 r. w kierunku wyjaśnienia przebiegu akcji „Burza” w regionie. Zajmowali się tym zagadnieniem Włodzimierz Bonusiak⁷³, Grzegorz Mazur⁷⁴, Stanisław Dąbrowa-Kostka⁷⁵, Halina Dudzińska⁷⁶ i Kazimierz Prynda⁷⁷. Drugim podjętym po 1989 r. tematem były losy AK po akcji „Burza” i losy konspiracji poakowskiej, w tym organizacji „Nie” i Delegatury Sił Zbrojnych. Sporo informacji zawiera praca Tadeusza Żenczykowskiego⁷⁸, powstała na emigracji w latach osiemdziesiątych, opublikowana w kraju w 1990 r. jako jedna z pierwszych po zmianach politycznych. W 1990 r. ukazały się również wspomnienia Jana Łopuskiego⁷⁹ dotyczące dziejów rzeszowskiego inspektoratu od wkroczenia Armii Czerwonej do końca 1944 r. Problematykę kontynuował Grzegorz Ostasz⁸⁰, który przedstawił też akcję ujawniania się żołnierzy AK po „wyzwoleniu”⁸¹. Historię organizacji poakowskich w powiecie tarnobrzesckim opracował Leszek Popiel⁸².

Oddziały AK, które zostały zmuszone do wycofania się jesienią 1944 r. z terenów Małopolski Wschodniej na Rzeszowszczyznę, przebywały tutaj do wiosny 1945 r., a następnie przeszły na nowo „wyzwolone” ziemie polskie. Badania nad ich dziejami prowadził przez wiele lat Jerzy Węgierski. Ukoronowaniem jego pracy stały się książki wydane dopiero w latach dziewięćdziesiątych⁸³.

Przełom 1989 r. umożliwił też podjęcie badań nad represjami wobec żołnierzy Armii Podziemnej po „wyzwoleniu” ziem polskich w 1944 r. i nad rolą, jaką

⁷³ W. Bonusiak, „Burza” na Rzeszowszczyźnie, „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie. Historia”, z. 2, 1990; *idem*, „Burza” w Podokręgu AK Rzeszów (zarys problematyki), *ibidem*, z. 3, 1991.

⁷⁴ G. Mazur, „Burza” w Podokręgu AK Rzeszów, „Studia Rzeszowskie”, t. 6, 1997; *idem*, *Działania zbrojne Armii Krajowej w Polsce Południowej w okresie „Burzy”* [w:] „Burza” w Polsce Południowej, Kraków 1996 – artykuł z sesji naukowej zorganizowanej na UJ w 50. rocznicę „Burzy”.

⁷⁵ S. Dąbrowa-Kostka, „Burza” na Podkarpaciu [w:] *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 3, red. S. Cynarski, Rzeszów 1995.

⁷⁶ H. Dudzińska, *Czas „Burzy” w kolbuszowskim Obwodzie Armii Krajowej rok 1944*, Kolbuszowa 1994.

⁷⁷ K. Prynda, *W 50-tą rocznicę walk Armii Krajowej w akcji „Burza”* [w:] *Bibliografia Ziemi Ropczyckiej od najdawniejszych czasów*, oprac. W. Tabasz, Ropczyce 1995.

⁷⁸ T. Żenczykowski, *Polska Lubelska 1944*, Warszawa 1990.

⁷⁹ J. Łopuski, *Losy AK na Rzeszowszczyźnie (sierpień–grudzień 1944). Wspomnienia i dokumenty*, Warszawa 1990.

⁸⁰ G. Ostasz, *Od „Burzy” do rozwiązania Delegatury Sił Zbrojnych w Podokręgu Rzeszowskim*, „Zeszyt Historyczny”, nr 1, 1996; *idem*, *Z dziejów konspiracji poakowskiej na Rzeszowszczyźnie. „Nie” i Delegatura Sił Zbrojnych w Podokręgu Rzeszów*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Ekonomia, Nauki Humanistyczne”, z. 5, 1997.

⁸¹ *Idem*, *Akcja zbrojnego ujawnienia Armii Krajowej w Podokręgu Rzeszowskim; wrzesień 1944 roku*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. 4, 1996.

⁸² L. Popiel, *Organizacje poakowskie („Nie”, DSZ, „WiN”) na terenie powiatu Tarnobrzeg od marca 1945 do marca 1948 r.*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 7, 1995; *idem*, *Organizacje poakowskie („Nie”, DSZ, „WiN”) na terenie powiatu Tarnobrzeg (kryptonim „Twaróg”) w latach 1944–1945*, „Zeszyty Sandomierskie”, nr 3, 1995.

⁸³ J. Węgierski, *Armia Krajowa na zachód od Lwowa*, Kraków 1993; *idem*, *Oddziały leśne 19 Pułku Piechoty*, Kraków 1993; *idem*, *Oddziały leśne „Warta” Obszaru Lwowskiego Armii Krajowej na Rzeszowszczyźnie*, Kraków 1998.

odegrało wówczas więzienie na zamku w Rzeszowie. Problemowi temu poświęcili swoje prace: Stanisław Zabierowski, Włodzimierz Bonusiak, Maria Ewa Ożóg, Jan Draus i Andrzej Zagórski⁸⁴, który sporządził listy żołnierzy AK aresztowanych na Rzeszowszczyźnie i wywiezionych do ZSRR. Wykazy opublikował w latach 1989–1991 na łamach „Sanu”⁸⁵. Opracował również listę wywiezionych do łagrów w ZSRR z Obwodów Rzeszów i Dębica. Likwidacji podziemia zbrojnego, szczególnie w pierwszym okresie po „wyzwoleniu”, dokonywały siły obce. Działaniom Wojsk Wewnętrznych NKWD na ziemiach polskich, w tym na Rzeszowszczyźnie, poświęcony jest artykuł Andrzeja Chmielarza⁸⁶. Losy członków AK po 1944 r., zwłaszcza ich przeżycia w więzieniach i obozach na terenie Polski i ZSRR, można prześledzić w ich wspomnieniach⁸⁷.

Informacje o ruchu oporu w czasie drugiej wojny światowej znaleźć można również w monografiach miejscowości, na przykład: Błażowej, Krosna, Mielca, Przemyśla, Przeworska, Rymanowa, Tyczyna, Rakaszawy i Sędziszowa Małopolskiego, wydanych przed 1989 r. Cenny materiał zawierają przede wszystkim artykuły i opracowania z lat dziewięćdziesiątych: Włodzimierza Bonusiaka, Dionizego Garbacza, Józefa Hampla, Bronisława Jaśkiewicza, Zbigniewa K. Wójcika oraz Andrzeja Zagórskiego⁸⁸.

W ostatnich latach rozwinęły się także badania nad udziałem księży katolickich w konspiracji, w tym w walce zbrojnej i tajnym nauczaniu, pod okupacją niemiecką i po 1944 r. Cenne informacje dotyczące tej sprawy zawarte są w serii monograficznej poświęconej dziejom diecezji przemyskiej w latach 1939–1945⁸⁹. Szczególnie widoczny jest wkład badawczy Zbigniewa K. Wójcika,

⁸⁴ S. Zabierowski, *Zamek. Więźniowie polityczni rzeszowskiego Zamku w latach 1939–1944*, Rzeszów 2000; W. Bonusiak, *Więzienie na Zamku w Rzeszowie w latach 1944–1956*, „Studia Rzeszowskie”, t. 1, 1995; M.E. Ożóg, *Lista straconych i zmarłych w więzieniu na zamku w Rzeszowie (sierpień 1944–grudzień 1956)*, *ibidem*; J. Draus, *Lista zatrzymanych i aresztowanych przez Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Rzeszowie w 1944 r.*, „Studia Rzeszowskie”, t. 2, 1995; A. Zagórski, *Lista wywiezionych do łagrów w ZSRR z Obwodu AK Rzeszów*, *ibidem*, t. 4, 1997.

⁸⁵ „San” 1989, nr 1–7; 1990, nr 5–51/52; 1991, nr 1–7.

⁸⁶ A. Chmielarz, *Działania 64 Dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD przeciwko polskiemu podziemiu* [w:] *Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944*, red. A. Ajnenkiel, Wrocław 1998.

⁸⁷ W. Kopisto, *Droga cichociemnego do łagrów Kołomy*, Warszawa 1990; P. Woźniak, *Zapluty karzel reakcji*, Paryż 1984; J. Sigda, *Wspomnienia Sybiraka 1944–1955*, Wrocław 1988; *Wspomnienia Sybiraka 1944–1955*, „Gazeta Grodziska” 1992, nr 6; S. Socha, *Czerwona śmierć*, Stalowa Wola 1997.

⁸⁸ W. Bonusiak, *Łańcut podczas II wojny światowej* [w:] *Łańcut. Studia i szkice z dziejów miasta*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 1997; *idem*, *Podczas wojny obronnej i okupacji niemieckiej* [w:] *Dębica. Zarys dziejów miasta i regionu*, Kraków 1995; *idem*, *Ruch oporu podczas II wojny światowej* [w:] *Dzieje Żołymy*, red. W. Bonusiak, Żółynia 1998; *idem*, *Ruch oporu* [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. 3; A. Zagórski, *Obwód AK Mielec przed i po „Burzy”* [w:] *Mielec. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 3, Mielec 1994; *idem*, *Z działalności Armii Krajowej* [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. 3; *idem*, *Walka o niepodległy byt narodu polskiego* [w:] *Dębica. Zarys dziejów...*; *idem*, *Sanok w okresie okupacji hitlerowskiej* [w:] *Sanok. Dzieje miasta*, red. F. Kiryk, Warszawa 1995; J. Hampel, *Lata okupacji hitlerowskiej na Leżajszczyźnie* [w:] *Dzieje Leżajska*, red. K. Baczkowski i J. Półwiartek, Leżajsk 1996; Z.K. Wójcik, *Rzeszów w latach drugiej wojny światowej. Okupacja i konspiracja 1939–1944–1945*, Rzeszów–Kraków 1998; B. Jaśkiewicz, *Powiat brzozowski w okresie okupacji hitlerowskiej* [w:] *Brzozów. Zarys monograficzny...*; D. Garbacz, *Okupacja i konspiracja w Stalowej Woli 1939–1944*, Przemyśl 1988; *idem*, *Mroczne lata. Stalowa Wola (1939–1944)*, t. 2, Stalowa Wola 1993.

⁸⁹ *Diecezja przemyska w latach 1939–1945*, t. 2: *Zakony*, red. J. Draus i J. Musiał, Przemyśl 1990; M. Matysik, M. Rudnicka, Z. Świstak, *Kościół katolicki w Jasielskiem 1939–1945*, Brzozów–Stalowa

który przedstawił służbę duszpasterską w Obwodzie AK Rzeszów⁹⁰, sylwetki kapelanów AK⁹¹ i udział duchowieństwa katolickiego w konspiracji po 1944 r. Odrębnego opracowania doczekał się ks. Michał Pilipiec⁹², wikary z Błażowej i kapelan AK, zamordowany w grudniu 1944 r. przez przedstawicieli nowej władzy. Z innych prac należy wymienić *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, pod redakcją Jerzego Myszora, którego pierwszy tom wydano w Warszawie w 2002 r. W zamieszczonych w nim biogramach znajdują się wzmianki o działalności poszczególnych księży w ruchu oporu⁹³, głównie w AK, NSZ i Zrzeszeniu „Wolność i Niezawisłość”.

Obszernego opracowania doczekała się działalność Szarych Szeregów w okresie okupacji. O ich początkach na terenie Rzeszowszczyzny pisał uczestnik konspiracji harcerskiej Józef Kret⁹⁴. Pierwsze pełne opracowanie dziejów Szarych Szeregów w południowo-wschodniej Polsce, autorstwa Janusza Krężela, ukazało się w 1987 r.⁹⁵ W latach dziewięćdziesiątych pojawiły się też prace dotyczące konspiracji harcerzy w Dębicy, Mielcu, Krośnie i Tarnobrzegu⁹⁶.

Drugim obok AK podstawowym elementem struktury Polskiego Państwa Podziemnego były organy Delegatury Rządu na Kraj, czyli tymczasowej administracji rządowej, której zadaniem było przygotowanie państwa na okres powojenny. Główną pracą poświęconą administracji cywilnej na Rzeszowszczyźnie w okresie okupacji jest monografia Grzegorza Ostasza⁹⁷. Dotyczy ona przedwojennego województwa krakowskiego (bez trzech powiatów zachodnich), dwunastu powiatów województwa lwowskiego i powiatu miechowskiego. Jest to jedna z nielicznych rozpraw z historii delegatur okręgowych. Informacje o administracji cywilnej na Rzeszowszczyźnie znajdują się też w opracowaniach ogólnych Grzegorza Górskiego⁹⁸ i Waldemara Grabowskiego⁹⁹.

Wola 1991; *Kościół katolicki w Brzozowskiem i Sanockiem 1939–1945*, Brzozów–Przemyśl 1992; P. Bartnik, J. Koziarz, *Dekanaty leżajski i sokołowski w latach okupacji hitlerowskiej*, Przemyśl 1992.

⁹⁰ Z.K. Wójcik, *Służba duszpasterska w Obwodzie ZWZ-AK Rzeszów*, „Prace Historyczno-Archivalne”, t. 7, 1999; *idem*, *Rzeszów w latach drugiej wojny...*

⁹¹ *Idem*, *Duszpasterstwo od Świętego Krzyża*, Rzeszów 1995; *idem*, *Duszpasterz od Świętego Krzyża. Ksiądz Walenty Bal*, Rzeszów 1995; *idem*, *Ksiądz Józef Czyż*, „Studia Rzeszowskie”, t. 2, 1995; *idem*, *Ksiądz kapitan Michał Sternal*, *ibidem*, t. 1; *idem*, *Ksiądz Mieczysław Bossowski*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 3, 1993.

⁹² G. Brzęk, *Ksiądz Michał Pilipiec – bohater i męczennik sprawy polskiej*, Lublin 1995; M. Kryczko, *Ksiądz Michał Pilipiec ps. „Ski”, kapelan Obwodu Armii Krajowej Rzeszów*, Przemyśl 1990.

⁹³ Nieliczne wzmianki znajdują się również w pracy W. Szetelnickiego, *Zapomniany Lwowski bohater ks. Stanisław Frankl (1903–1944)*, Roma 1983.

⁹⁴ J. Kret, *Początki tajnego harcerstwa w Rzeszowskiem*, Kraków 1968.

⁹⁵ J. Krężel, *Szare Szeregi na Rzeszowszczyźnie*, Mielec–Rzeszów–Kraków 1987; *idem*, *Szare Szeregi na terenie południowo-wschodniej Polski*, t. 2: *Konspiracja harcerzy 1939–1945*, Tarnów 1996.

⁹⁶ *Idem*, *Szare Szeregi na terenie Dębicy*, Mielec–Dębica 1995; *idem*, *Konspiracja harcerzy i harcerzy na terenie Mielca: 1939–1945*, Tarnów–Mielec 1992; D.J. Krupska-Okólska, *Harcerki i harcerze w Szarych Szeregach i ZWZ-AK w Krośnie*, Kraków 1996; A.F. Baran, *Z dziejów harcerstwa tarnobrzezkiego 1912–1949*, Tarnobrzeg 1995.

⁹⁷ G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura Rządu na Kraj 1941–1945*, Rzeszów 1996.

⁹⁸ G. Górski, *Administracja Polski Podziemnej w latach 1939–1945. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1995.

⁹⁹ W. Grabowski, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj 1940–1945*, Warszawa 1995.

W 1944 r. ukształtowały się ostatecznie władze Polskiego Państwa Podziemnego. 26 lipca powstała Krajowa Rada Ministrów, w której główny delegat rządu Jan S. Jankowski został ministrem w randze wicepremiera. Rząd współtworzyli trzej jego zastępcy: Adam Bień (ze Stronnictwa Ludowego), Stanisław Jasiukowicz (ze Stronnictwa Narodowego) i Antoni Pajdak (z Polskiej Partii Socjalistycznej). Szesnastu przywódców Polskiego Państwa Podziemnego aresztowano podstępnie 27 i 28 marca 1945 r. w Pruszkowie. Przewieziono ich do Moskwy i tam w czerwcu 1945 r. odbył się ich proces. Jednym z nich był pochodzący z terenu Rzeszowszczyzny Adam Bień. Sylwetka i działalność tego najdłużej żyjącego członka władz Państwa Podziemnego budziła duże zainteresowanie historyków¹⁰⁰. Wspomnienia pozostawione przez „ostatniego z szesnastu” dotyczą głównie okresu okupacji – udziału w konspiracyjnym ruchu ludowym i Delegaturze Rządu na Kraj, aresztowania przez Rosjan i procesu w Moskwie¹⁰¹.

Stosunkowo dobrze znane są również niektóre zagadnienia oporu cywilnego, w tym tajnej oświaty. Znalazły one odbicie w pracach Jana Drausa, Ryszarda Terleckiego, Gabriela Brzęka i Jacka Chrobaczyńskiego¹⁰². Dwaj pierwsi oparli się przede wszystkim na ankietach, Brzek wykorzystał własne wspomnienia i relacje współpracowników z Państwowej Komisji Egzaminacyjnej w regionie, której był przewodniczącym. Opracowanie Drausa i Terleckiego odnosi się do obszaru byłego województwa rzeszowskiego (w granicach z 1998 r.), natomiast Brzęka jest ograniczone do dwóch powiatów.

Tajnej oświaty w byłym województwie tarnobrzesckim (dawne powiaty: Tarnobrzeg, Nisko, Sandomierz, Opatów) dotyczy praca zbiorowa pod redakcją Andrzeja Meissnera¹⁰³. Zawiera ona między innymi wykazy nauczycieli, ich biografie oraz listę pedagogów, którzy zginęli w okresie okupacji. Bibliografia oświaty polskiej pod okupacją hitlerowską z 1972 r., autorstwa Bożeny Michalik, jest już nieaktualna.

Dziejom szkolnictwa polskiego i tajnej oświaty na terenie dystryktu krakowskiego, w tym Rzeszowszczyzny, poświęcona jest seria wydawnicza Krakowskiego Oddziału Polskiej Akademii Nauk¹⁰⁴. Ukazało się ponadto kilka

¹⁰⁰ A.F. Baran, *Adam Bień* [w:] *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, t. 1, Kraków–Warszawa–Wrocław 2002 (tam duży wybór literatury).

¹⁰¹ A. Bień, *Bóg wysoko – dom daleko*, Warszawa 1981; *idem*, *Bóg wyżej – dom dalej 1939–1949*, Warszawa 1991; *idem*, *Listy z Łubianki*, wstęp A.K. Kunert, Kraków 1997; *idem*, *Więźniowie Moskwy*, Chicago 1987; *idem*, *Wyprawa moskiewska*, Staszów 1989.

¹⁰² J. Draus, R. Terlecki, *Oświata na Rzeszowszczyźnie w latach 1939–1945*, Wrocław 1984; G. Brzek, *Tajna oświata cywilna i wojskowa w Rzeszowskiem i Dębickiem w mroku hitlerowskiej okupacji*, Rzeszów 1988; J. Chrobaczyński, *Szkolnictwo jawne na Podkarpaciu w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Kraków 1984; *idem*, *Tajne nauczanie na Podkarpaciu 1939–1945*, Rzeszów 1987; *Słownik biograficzny nauczycieli w Małopolsce w latach II wojny światowej (1939–1945). Ofiary wojny, żołnierze, działacze konspiracyjni, nauczyciele w jawnym i tajnym szkolnictwie*, wstęp, oprac. i red. J. Chrobaczyński, Kraków 1995 (praca zawiera uszeregowane w porządku alfabetycznym spisy nauczycieli z liczącymi od jednego do kilku zdań informacjami na ich temat).

¹⁰³ *Szkola przy zasłoniętych oknach. Z dziejów szkolnictwa w czasach okupacji hitlerowskiej na terenie dzisiejszego województwa tarnobrzecznego*, red. A. Meissner, Rzeszów 1992.

¹⁰⁴ P. Adamski, *Z dziejów pracy oświatowej na terenie powiatu mieleckiego w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 1, 1961; J. Bieniasz, *Tajne nauczanie w zakresie liceum pedagogicznego w Łańcucie w latach 1942–1944*, *ibidem*, t. 3, 1962; G. Brzek, *Tajne*

artykułów¹⁰⁵, przyczynków¹⁰⁶ i wspomnień¹⁰⁷ (te ostatnie dotyczą głównie oświaty w poszczególnych miejscowościach regionu oraz przedstawiają sylwetki władz oświatowych i nauczycieli). Wszystkie wymienione prace stanowią rzetelne studium tajnego nauczania na Rzeszowszczyźnie. Wzmianki o szkolnictwie tego regionu podczas okupacji hitlerowskiej znaleźć można również w opracowaniach i artykułach dotyczących oświaty na terenie Generalnego Gubernatorstwa, między innymi Józefa Krasuskiego¹⁰⁸ i Józefa Rohloff¹⁰⁹.

W mniejszym zakresie opracowano zagadnienie konspiracyjnej prasy, stanowiącej jedną z najwcześniejszych form oporu cywilnego Polaków na Rzeszowszczyźnie. Już w pierwszych miesiącach okupacji zaczęły ukazywać się gazetki, których rola w miarę przedłużania się wojny szybko rosła. Badania nad historią

nauczanie w oddziałach konspiracyjnych i partyzanckich na Rzeszowszczyźnie, ibidem t. 13, 1971; B. Chrzan, Tajne władze oświatowe w powiatach podziemnego okręgu szkolnego krakowskiego w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945, ibidem, t. 11, 1970; J. Cwierz, Zarys historii tajnego nauczania na poziomie średnim w powiecie przeworskim w czasie okupacji hitlerowskiej, ibidem, t. 1; J. Draus, Tajne nauczanie na terenie Inspektoratu Rejonowego ZWZ-AK Przemysł–Jarosław, ibidem, t. 34, 1985; K. Dzduszek, Organizacja i działalność tajnej Komisji Oświaty i Kultury w powiecie jarosławskim, ibidem, t. 1; A. Hajduk, Ośrodek tajnego nauczania, ibidem, t. 15, 1973; I. Jakubiec, B. Chrzan, S. Gawęda, Kierownicze ośrodki tajnego nauczania na obszarze podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego w latach 1939–1945, ibidem, t. 11; J. Kluz, Z historii tajnego nauczania w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej w Jarosławiu, ibidem, t. 1; H. Kraus, Ze wspomnień okupacyjnych nauczyciela powiatu brzozowskiego, ibidem, t. 3; B. Ożóg, Wspomnienia z tajnego nauczania w powiecie kolbuszowskim, ibidem, t. 15; K. Rup, Szkolnictwo jawne i tajne w powiecie nizańskim woj. rzeszowskiego w okresie okupacji hitlerowskiej, ibidem; Z. Skołozdro, Tajne nauczanie w czasie okupacji hitlerowskiej w powiecie sanockim, ibidem, t. 3; J. Stachowicz, Milknące echa. Fragmenty wspomnień z tajnego nauczania w powiecie sanockim w dobie okupacji, ibidem; M. Wieliczko, Tajna oświata w Jasielskiem w latach 1939–1945, ibidem, t. 19, 1976.

¹⁰⁵ M. Argasiński, Zarys dziejów tajnej oświaty w powiecie lubaczowskim, „Rocznik Lubaczowski”, t. 3, 1985; E. Bliźniak, Z dziejów okupacyjnego szkolnictwa na terenie Rzeszowa i powiatu (1939–1944), „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, t. 7, 1970; W. Bonusiak, Szkolnictwo i kultura [w:] *Dzieje Rzeszowa*; J. Borowiec, Z dziejów tajnej oświaty w Tyczynie i okolicy w latach 1939–1944 [w:] *600 lat Tyczyna, Rzeszów 1973*; S. Janusz, Szkolnictwo i oświata w powiecie dębickim w okresie okupacji, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Dębicy”, t. 1, 1969; J. Marzał, A. Kukulka, Tajne nauczanie w powiecie łańcuckim w okresie okupacji hitlerowskiej [w:] *Gimnazjum i Liceum im. Henryka Sienkiewicza w Łańcucie. Szkice historyczne, sylwetki, wspomnienia*, Warszawa 1965; J. Draus, *Szkolnictwo w regionie brzozowskim w latach 1939–1944* [w:] *Brzozów...; idem, Kształtowanie się konspiracyjnych władz oświatowych na terenie wschodniej Rzeszowszczyzny w latach 1939–1944, „Rozprawy z dziejów oświaty”, t. 23, 1980; R. Terlecki, Tajne władze oświatowe w zachodniej Rzeszowszczyźnie w latach 1939–1944, ibidem, t. 32.*

¹⁰⁶ T. Bem, *Tajne nauczanie w Kraczkowej*, „Kraczkowskie Wieści”, nr 2, 1992; E. Bliźniak, Z dziejów okupacyjnego szkolnictwa, „Widnokrąg” (dodatek do „Nowin Rzeszowskich”), 19 XI 1967; idem, *Kombatanckie spotkania*, ibidem, 11 IV 1970; idem, *Z książką i karabinem*, ibidem, 28 III 1970; L. Kubik, Z dziejów tajnego nauczania, „Tygodnik Powszechny”, 17 XII 1961; idem, *Pedagogiczna akcja „Kuźnicy”*, ibidem, 29 IV 1962; A. Piątek, *Cichy front*, „Nowiny”, 14 III 1982; J. Stachowicz, *Tajne nauczanie* [w:] *Księga Pamiątkowa Gimnazjum Męskiego w Sanoku*, Kraków 1958.

¹⁰⁷ A. Maksymowicz, *Tajne nauczanie w Kańczudze w latach 1939–1944*, „Okruchy wspomnień...”, nr 11, 1994; J. Ciekiewicz-Truszkowska, *Tajne nauczanie w Markowej*, „Okruchy wspomnień...”, nr 19, 1996; J.D. Ratajczak, *Tajne nauczanie w Jarosławiu i jego okolicach (wspomnienia)*, „Jarosławski kwartalnik...”, nr 36, 1999; S. Bąk, *Z dziejów tajnego nauczania w powiecie tarnobrzesckim (wspomnienia)*, „Profile” 1971, nr 3.

¹⁰⁸ J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1971.

¹⁰⁹ J. Rohloff, *W gestapowskiej kuźni* [w:] *Szkola w konspiracji*, Warszawa 1960.

prasy w okresie wojny prowadzone były już od lat sześćdziesiątych¹¹⁰. Dopiero w 1989 r. ukazało się opracowanie Zofii Sokół¹¹¹, zawierające przegląd wszystkich tytułów prasy wydawanej w konspiracji, a następnie bibliografia Władysława Chojnackiego¹¹². Prasie SN i NOW została poświęcona praca Bronisława Jaśkiewicza¹¹³. Jej wydanie możliwe było dopiero po 1989 r.

Postulaty badawcze

Mimo iż dotychczasowy stan badań nad dziejami Polskiego Państwa Podziemnego na Rzeszowszczyźnie pozwala na opracowanie w przyszłości jego szczegółowej monografii, to konieczne jest przeprowadzenie jeszcze prac badawczych nad niektórymi zagadnieniami. Dobrze przestudiowane są już: struktura organizacyjna AK do szczebla placówek, przebieg akcji „Burza”, likwidacja struktur AK oraz kwestie organizacji poakowskich. Doczekała się już monografii oświata na Rzeszowszczyźnie w okresie drugiej wojny światowej. Wciąż brak jest całościowego opracowania akcji sabotażowo-dywersyjnych. Wynika to ze stopnia zachowania źródeł i ich dostępności dla badaczy problemu. Do zagadnień, które powinny być wzięte pod uwagę, należy też opór cywilny. Nie zostały opracowane kompleksowo problemy związane z działalnością propagandową Polskiego Państwa Podziemnego na Rzeszowszczyźnie¹¹⁴, pomocą udzielaną Żydom oraz więźniom politycznym w więzieniach i obozach. Te braki należy wiązać przede wszystkim z fragmentarycznością zachowanych źródeł i ich specyfiką. Większość historyków kwestie pomocy opisuje ogólnie, bez wnikania, czy była ona świadczona przez organizacje podziemne¹¹⁵, czy indywidualnie. Podstawowa baza źródłowa, czyli przede wszystkim wspomnienia i relacje świadków, tak polskich, jak i żydowskich, oraz nieliczne dokumenty, pozwala na przedstawienie przynajmniej pewnych aspektów tej pomocy: zaopatrywania ludności żydowskiej w aryjskie papiery i udzielania wsparcia materialnego więźniom. O tym, jaki był jej

¹¹⁰ P. Sierant, *Zarys dziejów konspiracyjnego pisma „Odwet”*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, t. 6, z. 1, 1967.

¹¹¹ Z. Sokół, *Rzeszowska prasa konspiracyjna (1939–1945)*, Rzeszów 1989; uzupełnieniem tej pracy jest artykuł o prasie antykomunistycznej, *idem*, *Antykomunistyczna prasa podziemna na Rzeszowszczyźnie (1944–1953)*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. 6, 1998.

¹¹² W. Chojnacki, *Bibliografia polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953*. *Czasopisma, druki zwarte, druki ulotne*, Warszawa 1996. Wymienione w pracy pozycje dotyczące omawianego w artykule problemu pochodzą głównie z lat 1944–1945.

¹¹³ B. Jaśkiewicz, *Konspiracyjna prasa Stronnictwa Narodowego oraz NOW-AK na Rzeszowszczyźnie w latach 1939–1945*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe. Prawo-Ekonomia”, t. 15, 1994.

¹¹⁴ Problemem tym zajmował się m.in. T. Szarota. Jego praca *V – jak zwycięstwo. Symbole, znaki i demonstracje patriotyczne walczącej Europy 1939–1945*, Warszawa 1994, z terenów polskich obejmuje głównie obszar Warszawy. Do obecnej chwili nie ukazało się natomiast żadne opracowanie poświęcone tylko temu zagadnieniu na Rzeszowszczyźnie.

¹¹⁵ Kwestia pomocy podejmowana była w literaturze przedmiotu, jednak przedstawiano ją najczęściej jako jedną z form oporu polskiego społeczeństwa; zob. m.in. M. Arczyński, W. Balcerak, *Kryptonim „Zegota”. Z dziejów pomocy Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1979; *Polskie podziemie polityczne wobec zagłady Żydów w czasie okupacji niemieckiej. Referaty z sesji 22 kwietnia 1987*, Warszawa 1988. Informacje o pomocy udzielanej Żydom przez Polaków znaleźć można w artykułach zamieszczanych w „Biuletynie ŻIH-u”; na jego łamach problemem tym zajmowali się m.in.: Szymon Datner, Stefan Krakowski, Teresa Prekerowa i Ruta Sakowska, Irena Sandlerowa.

zakres i czym była ta pomoc, można dowiedzieć się ze wspomnień tak publikowanych¹¹⁶, jak i archiwalnych.

Na uwagę i odrębny artykuł zasługuje również udział Kościoła katolickiego w niesieniu pomocy, w tym ludności żydowskiej poprzez ukrywanie jej w parafiach i zakonach, a przede wszystkim wspieranie swoimi działaniami tych wszystkich, którzy nieśli pomoc Żydom.

Osobnym problemem jest udział księży katolickich w polskich organizacjach niepodległościowych na Rzeszowszczyźnie. Mimo coraz większego zainteresowania badaczy nie doczekał się jeszcze całościowego opracowania. Szczególnie warta kontynuacji jest seria monograficzna poświęcona dziejom diecezji przemyskiej w okresie drugiej wojny światowej.

Do problemów, które wymagają opracowania, a były do tej pory poruszane tylko w przyczynkach, należy stosunek polskich organizacji podziemnych do ludności żydowskiej. W wielu relacjach złożonych przed Żydowską Komisją Historyczną, przechowywanych w Żydowskim Instytucie Historycznym, padają pod adresem AK i innych polskich organizacji podziemnych oskarżenia o mordowanie ludności żydowskiej. Analiza tych zarzutów wykazała już, że część osób oskarża o ten sam czyn różne organizacje. Niewątpliwie związane to jest z okresem, w którym były składane. Większość relacji z lat czterdziestych wskazuje jako sprawców mordów członków AK, składane w latach pięćdziesiątych oskarżają głównie NSZ, natomiast wiele późniejszych mówi o niezidentyfikowanych bandach rabunkowych. Wskazywałoby to na koniunkturalność oskarżeń.

Ponieważ z relacji i wspomnień złożonych w ŻIH korzysta wielu badaczy, w tym spora liczba zagranicznych, nie znających dobrze realiów Polski powojennej (które prawdopodobnie odgrywały tutaj sporą rolę), konieczna wydaje się weryfikacja danych zawartych w części relacji. Problem wymagać będzie jednak długoletnich kwerend nie tylko w ŻIH, ale i w innych ośrodkach naukowych, w których przechowywane są świadectwa żydowskie oraz dokumenty dotyczące polskich organizacji podziemnych.

Nie zostały w pełni omówione również związki z Ukraińcami zamieszkującymi tereny Rzeszowszczyzny, choć powstało na ten temat wiele opracowań i artykułów. Ważne dla ich dokładnego poznania wydaje się zbadanie stosunku Polaków do różnych form aktywności Ukraińców, w tym na polu kultury. Istotne są również wzajemne relacje pomiędzy organami Polskiego Państwa Podziemnego a ekspozyturami Ukraińskiego Komitetu Centralnego oraz posterunkami policji ukraińskiej. Warto byłoby także znaleźć odpowiedź na pytanie, jak układały się wzajemne kontakty pomiędzy podziemiem polskim a ukraińskim. Dla poruszonych tu problemów punktem wyjścia mogą być prace Czesława Partacza i Andrzeja L. Sowy oraz artykuły Zdzisława Koniecznego. Nie doczekały się także omówienia stosunki pomiędzy Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów – Ukraińską Powstańczą Armią a podziemiem narodowym (SN, NOW, NSZ).

¹¹⁶ Problem ten poruszony został m.in. w pracy *Pamiętam każdy dzień... Losy Żydów przemyskich podczas II wojny światowej*, red. J.J. Hartman, J. Krochmal, Przemysł 2001. Dotyczy ona jednak tylko osób związanych podczas wojny z Przemysłem.

Istnieją nadal zagadnienia, które nie zostały opracowane z powodu braku źródeł. Do takich można zaliczyć strukturę organizacyjną NOW i NSZ oraz obsadę personalną poszczególnych placówek terenowych.

Historyk zajmujący się ruchem oporu, w tym Polskim Państwem Podziemnym, na Rzeszowszczyźnie napotyka poważne trudności związane przede wszystkim z niepełnym i bardzo różnorodnym materiałem źródłowym, a często wręcz z jego brakiem. Dodatkowo specyfika terenu leżącego na pograniczu dwóch państw totalitarnych i skomplikowane stosunki narodowościowe powodują, że badania powinny być prowadzone nie tylko na podstawie materiałów znajdujących się w kraju, ale także przechowywanych poza jego granicami. Dopiero wykorzystanie tak szerokiej bazy źródłowej przyczyniłoby się do pełniejszego opracowania historii Polskiego Państwa Podziemnego na Rzeszowszczyźnie.

PIOTR CHMIELOWIEC (ur. 1970) – historyk; ukończył Wyższą Szkołę Pedagogiczną w Rzeszowie; zajmuje się najnowszą historią Polski, w tym między innymi dziejami konspiracji polskiej w latach 1939–1945 i stosunkami państwo–Kościół po 1944 r.; współautor (z T. Berezą) *Linia Mołotowa. Krótka historia i przewodnik po zapomnianych fortyfikacjach* (Przemyśl 2000). Pracownik Oddziału Biura Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie.

ELŻBIETA RĄCZY (ur. 1965) – historyk; ukończyła Wyższą Szkołę Pedagogiczną w Rzeszowie; autorka publikacji poświęconych historii Żydów w międzywojennej Polsce i ich zagładzie podczas okupacji hitlerowskiej, między innymi *Ludność żydowska w Krośnie 1939–1946* (Krosno 1999). Pracownik Oddziału Biura Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie i Uniwersytetu Rzeszowskiego.